

בירורים בענייני שמירת הנפש

יהודה בן ישי

מצאנו בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ לימודים גדולים ורבים הקשורים לשמירת נפשו של האדם בכלל ושל האדם הישראלי בפרט. ניתן לחלק נושא נכבד זה למספר עניינים:

א. החובה להמנע מלהכנס למצבים של סכנה והחובה לפעול למניעת הופעת סכנה.

ב. החובה להמנע מכל פגיעה בגוף של עצמו או של אחר.

ג. חובת הצלת הזולת.

ד. חובת הרפואה.

ה. מצוות הנדחות מפני פקוח נפש.

ו. מצבים בהם נדחית מצות פקוח נפש.

מבנה זה ישמש אותנו להצגת הדברים לפרטים; הדיון יחולק לשנים, בגליון זה נעסוק בסעיפים א-ג, והמשך הדיון יובא בעז"ה בעלון הבא.

החובה להמנע מסכנה

"רק השמר לך ושמור נפשך מאד" (דברים ד). למרות שנראה מפשט

הפסוק שהתורה מזהירה כאן על שכחת התורה, וכמפורט בהמשך: "פן

תשכח את הדברים... ופן יסורו מלבבך", וכפי שכתב המהרש"א על

הגמרא בברכות לב, ע"ב; מכל מקום למדו מכאן חז"ל, בשני מקומות

בתלמוד, דעסקינן גם באזהרה על שמירת הנפש:

בברכות לב, ע"ב מובא מעשה בחסיד אחד שלא פסק מתפילתו אפילו

כשפנה אליו שר אחד בשאלת שלום, והוא לא השיבו. טען אז השר כנגדו:

והרי כתוב בתורתכם "רק השמר לך ושמור נפשך מאד" וכן "ונשמרתם

לנפשותיכם" ומדוע סיכנת את עצמך? וכן דברי הגמ' שם להלכה,

אפילו המלך שואל בשלומו (בזמן תפילה) לא ישיבנו, א"ר יוסף לא

שנו אלא למלכי ישראל אבל למלכי עכו"ם פוסק. רש"י: "שלא

יהרגנו" (1) וכן הגמ' במס' שבועות דף לו, ע"א, לומדת מפסוק זה שהמקלל את עצמו עובר בל"ת, דכתיב "רק השמר לך". אזהרה זו חוזרת בפסוק "ונשמרתם מאד לנפשותיכם" (דברים ד), למרות שגם שם לפי הפשט עוסק הפסוק באזהרה מפני ע"ז.

הביטוי היסודי לחובה לפעול למניעת הווצרות סכנה, בדברים כב, ח: "ועשית מעקה לגגך ולא תשים דמים בביתך". לדעת הספרי פסוק זה כולל מצות עשה ולא תעשה כאחד. וכן פוסק הרמב"ם (הל' רוצח ושמירת הנפש, פ"א, ה"ד):

"וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה יפה שנאמר: השמר לך ושמור נפשך, ואם לא הסיר והניח המכשולות המביאין לידי סכנה - בטל מצות עשה ועבר על: לא תשים דמים".

יתכן שמצות העשה שאליה מכוון הרמב"ם היא תולדה של מצות "ועשית מעקה לגגך", וכספרי; והגר"א ציין כמקור לדברי הרמב"ם את הגמרא לעיל בברכות ובשבועות.

הגמ' בכתובות מא, ע"ב⁽²⁾ דורשת מפסוק זה שלא יגדל אדם כלב רע בתוך ביתו ולא יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו, שנאמר: ולא תשים דמים בביתך. ובב"ק עט, ע"ב מצינו שלא לגדל כל כלב (ולאו דוקא רע) אא"כ הוא קשור בשלשלאות. גם הרמב"ם (נזקי ממון, פ"ה ה"ט) פוסק שאסור לגדל כל כלב (אם לא בישוב ספר) מן הטעם שיכולים להבהל מקול נביחתו, ושמה נשים מעוברות תפלנה כפי שהובא מעשה בגמרא, ב"ק, כג. חז"ל הוסיפו על איסור התורה גדרים נוספים

(1) על השאלה מדוע נהג החסיד כפי שנהג, אפשר להשיב בשתי פנים: שלא חשש לסכנה או לפחות שהיה דבר זה מוטל אצלו בספק ולכן אמר: המתן לי עד שאפיקסך (על מהרש"א במקום), או שבגלל מידת חסידותו הגדולה נהג כך ובזכות מסירות הנפש שלו נעשה לו נס (כפי שמובא לעיל בגמ', ברכות כ).

(2) וכן בב"ק טו, ע"ב; ומו, ע"א.

שמטרתם למנוע כל נזק, בין מן הכלל ובין מן הפרט, ואפילו מאנשים מסוימים שאינם הרוב כמו נשים או תינוקות.

במס' שבת לב, ע"א, מלמדת הגמרא שני יסודות חשובים:

"...לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה לומר שעושין לו נס שמא אין עושין לו נס, ואם עושין לו נס מנכין לו מזכויותיו... לעולם יבקש אדם רחמים שלא יחלה שאם יחלה אומרים לו הבא זכות והפטר. אמר מר עוקבא מאי קראה "כי יפל הנופל ממנו" ממנו להביא ראיה".

כשאדם במצב של סכנה נבדקות זכויותיו ועליו להוכיח שצדקותו מספיקה להוציאו מהסכנה בה הוא שרוי, מכיוון שדבר זה תמיד מוטל בספק, אל יביא אדם עצמו למצב של סכנה. וכן בספר החינוך מצוה תקמו: "והוא ברוך ה' חנן גופות ב"א ויפח בהם נשמת חיים בעלת דעת, לשמור הגוף מכל פגע, ... ואחר שהא-ל שעבד גוף האדם לטבע, כי כן חייבה חכמתו, מצד שהוא בעל חומר, ציוה לשמור מן המקרה, כי הטבע שהוא מסור בידו יעשה פעולתו עליו אם לא ישמר ממנו".

ויסוד נוסף לומדת הגמ' שם בהמשך מאותו פסוק:

"תנא דבי רבי ישמעאל כי יפול הנופל ממנו, ראוי זה ליפול מששת ימי בראשית, שהרי לא נפל והכתוב קראו נופל אלא שמגלגלין זכות ע"י זכאי וחובה ע"י חייב".

אי אפשר להצדיק שום נזק הנגרם מחוסר זהירות בטענה שהיתה מאחוריו יד ה' המכוונת. על האדם להרבות בזהירות כדי לא להיות החייב שדרכו תתגלגל החובה בעולם.

החובה להמנע מכל פגיעה גופנית

"החובל בעצמו אע"פ שאינו רשאי - פטור (מעונש בית דין),
אחרים שחבלו בו - חייבין" (בבא קמא, פ"ח, מ"ו). הגמרא מבררת
שם (צא, ע"ב) שכל המצער את עצמו נקרא חוטא, כמו שמצינו בנזיר,
שהואיל וצער עצמו מן היין נאמר בו "וכפר עליו מאשר חטא על הנפש"
(במדבר ו, יא). וכן פסק הרמב"ם בהל' חובל ומזיק (פ"ה, ה"א):
"אסור לאדם לחבול בין בעצמו בין בחברו".

מעבר לאיסור הפשוט הזה, מתברר מן הראשונים שפגיעת אדם
בעצמו היא דבר שנגד הטבע; וכאן בא לידי ביטוי היסוד שאין
האיסורים של תורה ושל חז"ל אלא גילוי טבעו של האדם (עי' רמב"ם
הל' גירושין פ"ב, ה"כ, שם מתברר באריכות). כך כותב הרמב"ם
בהל' חובל ומזיק, פ"ה, ה"א: "האומר לחבירו סמא עיני קטע את ידי
ע"מ שאתה פטור, הרי זה חייב בחמשה דברים, שהדבר ידוע שאין אדם
רוצה בו". וכן הראב"ד שם, ה"ד: "לא היה קנס, אלא שאין דרך בני
אדם לחבול בעצמם...".

בפ"ה מהל' שבועות, ה"ז, כותב הרמב"ם: "נשבע להרע לעצמו,
כגון שנשבע שיחבול בעצמו, אע"פ שאינו רשאי, שבועה חלה עליו".
ולכאורה, קשה, מדוע תחול עליו השבועה, הרי נשבע נגד דבר מן
התורה? מתרץ הרדב"ז במקום שאיסור זה נובע מדרשה ("ונשמרתם מאד
לנפשותיכם") ואינו איסור מפורש, וכל דבר שאינו איסור מפורש לא
נקרא מושבע מהר סיני לענין שלא תחול עליו שבועה, אע"ג דעבר על
אורייתא.

הגם שעל חבלה בגופו אדם פטור, לא כך לגבי חבלה חמורה של
אבוד עצמו לדעת, שעל זה באה אזהרה מפורשת בתורה כבר לפני מעמד
הר סיני. "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש" (בראשית, ט, ה). רש"י:
"ואך את דמכם - אע"פ שהתרתם לכם נטילת נשמה
בבהמה את דמכם אדרוש מהשופך דם עצמו.
לנפשותיכם אדרוש - אף החונק עצמו, אע"פ שלא יצא
ממנו דם".

מתברר מדברי רש"י שהקב"ה מקפיד על שמירת חיותו של האדם ולא רק על שמירת נפשו.³ הגמ' בב"ק צא, ע"ב דנה בפסוק זה, והתוס' מצייני שם (ד"ה: אלא האי) שאפילו לצורך אסור לאדם לחבול בעצמו: "אלא שאסור לחבול אפילו לצורך כגון... וכן ההיא דאך את דמכס, שהרג את עצמו בשביל שום דבר שירא" (שגם זה אסור).

טעם לדבר ניתן למצוא בדברי הרדב"ז על מה שאומר הרמב"ם (סנהדרין פ"ח, ה"ו): "גזירת הכתוב שאין ממתים ב"ד ולא מלקין את האדם בהודאת פיו אלא ע"פ שני עדים", וכותב על כך הרדב"ז: "תניא מי שבא לבי"ד ואמר: הלקוני, אין מלקין אותו, והכי אמרינן בכל מקום: אין אדם משים עצמו רשע. והטעם שכתב רבינו לא שייך גבי מלקות ולפיכך כתב וכללו של דבר גזירת המלך היא ואין אנו יודעים הטעם. ואפשר לתת קצת טעם לפי שאין נפשו של אדם קניינו אלא קנין הקב"ה שנאמר: הנפשות לי המה (יחזקאל יח), הלכך לא תועיל הודאתו בדבר שאינו שלו. ומלקות חצי מיתה הוא... וכי היכי דאין אדם רשאי להרוג את עצמו כן אין אדם רשאי להודות על עצמו שעשה עבירה שחייב עליה מיתה לפי שאין נפשו קניינו, ועם כל זה אני מודה שהיא גזירת מלכו של עולם ואין להרהר".

חובת ההצלה

במס' סנהדרין, פ"ד מ"ה:

"לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך, שכל המאבד נפש אחת מישראל, מעלה עליו הכתוב כאלו אבד עולם מלא;

³ החזקוני מעיר, שניתן ללמוד מכאן על הכרחיות עולם הנשמות, שאם לא כך לא שייך לדרוש דמים ממי שכבר מת.

וכל המקיים נפש אחת מישראל, מעלה עליו הכתוב
כאלו קיים עולם מלא... ואין אחד מהם דומה לחברו.
לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם".

המשנה מבארת ערכה של נפש אחת מישראל, עולם מלא, ומדגישה את
מרכזיותו של האדם בעולם, בשביל כל אחד ואחד נברא העולם, ואין
לטעון שהוא או חברו מיותרים, ומכאן החובה הפשוטה להציל את
חברו בכל מקרה ובכל דרך שיוכל.

הגמ' בסנהדרין עג, ע"א מתלבטת מנין לרואה את חברו שהוא
בסכנת חיים, שחייב להצילו, האם מחובת השבת אבידה, (שאם חייב
בהשבת חפץ של חברו כל שכן שהוא חייב בהשבת גופו), שאז אפשר
ללמוד חובת הצלה רק בגופו של המציל (כמו בהשבת אבידה) אבל לא
בכספו, או שהלימוד הוא מפסוק נוסף, להצלת נפש - "לא תעמוד
על דם רעך" - בכל האמצעים שלרשותך.

וכן פוסק הרמב"ם, הל' רוצח ושמירת הנפש פ"א הי"ד:

"כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על
דם רעך. וכן הרואה את חברו טובע בים, או ליסטים
באים עליו, או חיה רעה באה עליו, ויכול להצילו
הוא בעצמו או ששכר אחרים להצילו ולא הציל, או
שמע עובדי כוכבים או מוסרים מחשבים עליו רעה
או טומנין לו פח ולא גילה אוזן חברו והודיעו,
או שידע בעובד כוכבים או באונס שהוא בא על
חברו ויכול לפייסו בגלל חברו להסיר מה שבליבו,
ולא פייסו וכל כיוצא בדברים אלו, העושה אותם עובר
על לא תעמוד על דם רעך".

בכלל מצוה זאת ישנה החובה להציל מן הרודף, ואפילו בנפשו

של הרודף אם אי אפשר באחד מאבריו. וז"ל הרמב"ם שם, הט"ו:

"הרואה רודף אחר חברו להרגו או אחר ערווה
לבוועלה, ויכול להציל ולא הציל, הרי זה ביטל
מצות עשה שהיא: וקצותה את כפה, ועבר על שני

לאוין, על: לא תחוס עינך, ועל: לא תעמוד על דם רעד".

ומקורו בסנהדרין עג, במשנה ובגמרא, מדרשת הפסוק, בדברים כב, על נערה מאורסה. בהלכה טז (שם) נוקט הרמב"ם: "שכל המאבד נפש אחת מישראל כאילו איבד כל העולם כולו", ולכאורה בגירסה זו ההתבטאות חריפה יותר מאשר במשנה ("עולם מלא").

הגמ' בב"ק, פא ע"ב, לומדת לא רק על חובת הצלה מסכנה ממשית אלא גם על הרואה את חברו תועה בדרך שצריך להראות לו. וכן כותב הרמב"ם הל' רוצח ושמירת נפש פי"ג הל"ד:

"השונא שנאמר בתורה לא מאוה"ע הוא אלא מישראל. והיאך יהיה לישראל שונא מישראל והכתוב אומר: לא תשנא את אחיך בלבבך? אמרו חכמים כגון שראהו לבדו שעבר עבירה והתרה בו ולא חזר, הרי זה מצוה לשנאו עד שיעשה תשובה... ואע"פ שעדין לא עשה תשובה... לא יניחנו נוטה למות שמא... יבוא לידי סכנה, והתורה הקפידה על נפשות ישראל, בין רשעים בין צדיקים..."